

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՄ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՆՑԱՎՈՐ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920–1921 ԹԹ.¹

Նայ Առաքելական Եկեղեցին ոչ միայն կրոնական, այլև ազգային ինքնության եւ համայնքային կազմակերպման առանցքային կենտրոն էր, ինչի հետեւանքով թիրախավորվեց թուրքական ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում: Հոդվածում վերլուծվում են թուրքական բանակի իրագործած համակարգային հանցագործություններն ուղղված հայկական եկեղեցական կառույցների, հոգեւորականների եւ եկեղեցական գույքի դեմ: Դրանք ներառում էին եկեղեցիների զանգվածային ավերում, վանական համալիրների թալան եւ հոգեւորականների ոչնչացում կամ բռնի տեղահանում: Ուսումնասիրությունը կատարվել է Հայաստանի ազգային արխիվի, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գիտական պահոցների, ժամանակի մամուլի, դաշտային-ազգագրական հետազոտությունների եւ մասնագիտական գրականության ուսումնասիրության արդյունքում:

ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԱՆԳԻ (ԿԱՐՍԻ) ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

1919 թ. ապրիլին Կարսի մարզը միացվում է Հայաստանի Հանրապետությանը: ՀՀ կառավարությունը անմիջապես սկսեց հայրենի այդ տարածքի վերաբնակեցման քաղաքականությունը, որը շարունակվեց մինչեւ 1920 թ. օգոստոսը: Տեղացիներից բացի Վանանդի (Կարսի) նահանգում վերաբնակեցվեցին նաեւ Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով Արեւմ-

¹* Ստացվել է՝ 18.02.2026, գրախոսվել է՝ 25.03.2026: էլ. հասցե՝ van.karno@gmail.com:

տյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից տեղահանված գաղթականները: Ալեքսանդրապոլից, Նոր Բայազետից, Թիֆլիսից եւ Բաթումից Կարսի նահանգ էին տեղափոխվում գարահիսարցիներ, բայբուրդցիներ, բասենցիներ, մշեցիներ, կարնեցիներ, դերջանցիներ եւ այլք²: Գաղթականների տեղափոխություն էր տեղի ունենում նաեւ Ղարաքիլիսայից, Դիլիջանից եւ Բաքվից³:

Հայաստանի Հանրապետության կազմում առկա խնդիրները հաղթահարելով՝ Կարսի մարզը գտնում էր իր կենսունակությունը: 1919-ի մայիսի 28-ը՝ Հայաստանի անկախության տոնը Կարսի ազգաբնակչությունը տոնում է շքեղ հանդիսությամբ: Ելույթով հանդես է գալիս Ալեքսանդրապոլի գավառի թեմի առաջնորդական փոխանորդ տեր Արտակ վարդապետ Սմբատյանցը, նշելով տոնի կարեւորությունը, ելույթ են ունենում կառավարության եւ զինվորական ներկայացուցիչները: Շնորհավորում են Ամբրիկայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչները⁴: Հոգեւորականների խոսքերը հանդիսությունների (մասնավորապես՝ հանրային եկեղեցական տոների, աղոթքների եւ պետական միջոցառումների) ժամանակ շատ մեծ ազդեցություն ունեին Կարսի հայ բնակչության վրա, հատկապես 1918–1920 թթ. անկայուն շրջանում: Այդ ազդեցությունը կարելի է հասկանալ մի քանի հիմնական ուղղություններով, դրանք ունեին հոգեւոր-բարոյական ազդեցություն, օգնում էին մարդկանց հաղթահարել պատերազմի, սովի եւ անորոշության վախը, ներշնչում էին համբերություն եւ տոկունություն: Ամրապնդում էին ազգային ինքնագիտակցությունը՝ քրիստոնեական հավատի, հայ ժողովրդի պատմական առաքելության, հայրենիքի պաշտպանության գաղափարի հետ: Ունեին համախմբման եւ կարգապահության դեր՝ միասնության, փոխօգնության, հասարակական համերաշխության գործում եւ վստահություն էին ձեւավորում Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ:

1919 թ. գարնանը երբ Կարսը անցնում է հայկական իշխանություններին, Ամենայն Հայոց Գեւորգ Ե. կաթողիկոսի կարգադրությամբ Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արշակ[Արտակ] վարդապետը դիմում է Կարսի

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ) ֆ. 205, ց. 1, գ. 799, 2-րդ մաս, թ. 328, 329, 341:

³ Նույն տեղում, 1-ին մաս, թ. 44, նույն տեղում, գ. 801, 2-րդ մաս, թ. 168, 171:

⁴ Հայաստանի անկախութեան տարեդարձը Ղարսում, «Շիրակի աշխատավոր», թիւ 38, 1919, էջ 4:

նահանգապետին Սուրբ Առաքելոց տաճարը հետ վերցնելու կապակցությամբ: 1919 թ. հունիսի 2-ից այն դադարում է մզկիթ ծառայելուց, քաղաքի մուսուլման հոգեւորականները ինքնակամ ներկայանում են Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորղանյանին եւ տաճարը հայերին վերադարձնելու պատրաստակամություն հայտնում: Նահանգապետի ցուցումով ուստիկանապետն առաջնորդում է այդ պատվիրակությանը դեպի առաջնորդարան եւ Սուրբ Առաքելոց հնադարյան տաճարը հանդիսավոր կերպով հանձնվում է հայերին⁵: 1919 թ. հունիսի 8-ին երկարատեւ դադարից հետո հայոց լեզվով հայկական տաճարում մատուցվում է Սուրբ եւ Անմահ Պատարագ⁶:

Ամենայն Հայոց Գեւորգ Ե. կաթողիկոսը երկրում տիրող բարդ եւ անկայուն պայմաններում բազմիցս հանդես է գալիս հաշտարար կոչով: 1920 թ. մայիսի 14-ին մայիսյան ապստամբության օրերին հայրապետական մաղթանքով եւ օրհնությամբ դիմում է հայ ժողովրդին՝ հոգեւորականներին, մտավորականներին, զինվորականներին ու բոլոր քաղաքացիներին, հիշեցնելով թե ինչ զոհողությունների գնով է հայությունը ձեռք բերել իր անկախությունը, զգաստության կոչ անելով համախմբվել շճ կառավարության շուրջ, զերծ մնալով երկպառակություններից: Նշելով որ ամենքի պարտականությունն է համախմբվել ոչ միայն հայրենիքի պահպանության եւ վերաշինության գործի շուրջ, այլեւ հայ ժողովրդի գոյությունը պահպանելու դժվարին աշխատանքի շուրջ⁷: Հայաստանը գտնվում էր դժվարին ընկերային-տնտեսական իրավիճակում: Երկրում տիրող սովն ու համաճարակները կյանքի համար անհամատեղելի պայմաններ էին ստեղծում արեւմտահայ գաղթականության համար: Ազգամիջյան բախումների ու մայիսյան ապստամբության ճնշումները լրջորեն թուլացրել էին շճ կառավարության դիրքերը եւ էապես նվազեցրել Հայոց բանակի մարտունակությունը: Կանգնած լինելով շճ իշխանությունների կողքին՝ Գեւորգ Ե. կաթողիկոսը բազմիցս հանդես է գալիս կոչով եւ հայրապետական մաղթանքով: 1920 թ. Սելրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, օգոստոսի 28-ին⁸ Ս. Աստվածածնի վերափոխման տոնի օրը,

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 611, թ. 1-2:

⁶ Նույն տեղում, թ. 1:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թ. 4-12:

⁸ Կարծում ենք ամսաթիվը նշված է հին եւ նոր տոմարների տարբերությամբ եւ ոչ ամբողջական է: Պետք է լինի օգոստոսի 15/28:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում մատուցում է Սուրբ եւ Անմահ պատարագ: 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ին վարչապետին ուղղված նամակում կաթողիկոսն ասում է. «...օրհնեցի եւ սրբագործեցի անկախ, միացեալ մեծ Հայաստանի տօնը, որից յետոյ էջմիածնի միաբանութեան եւ բազմախուռն հասարակութեան ներկայութեամբ Մայր տաճարի գաւթում կատարեցի մաղթանք մեր հայրենիքի բարգաւաճման եւ Հանրապետութեան յարատեւութեան համար եւ որպէսզի լիակատար կատարած լինի Հայոց Հայրապետը իւր պարտքը դէպի հայրենիք, սրանով մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմից տալիս եմ Հայաստանի փոխառութեան հիմնադրամին մէկ միլիօն ռուբլի», – այնուհետեւ խնդրում է վստահելի մարդ ուղարկել՝ գումարը հանձնելու համար⁹: Այսպես Հայոց Եկեղեցին նաեւ նյութապես էր աջակցում ՀՀ կառավարութեանը երկրի առջեւ ծառայած խնդիրները լուծելու դժվարին գործում: 1920 թ. աշնանը քեմալական արշավանքի հետեւանքով նորից սկսվեց կոտորածը, գաղթը եւ տեղահանությունը: Հայոց ցեղասպանությունից հետո այստեղ հաստատված արեւմտահայություն համար սակրկնակի ցեղասպանություն էր: Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդին ուղղված մարտակոչում եւ ՀՀ կառավարությունը, եւ Մայր Աթոռը հիշեցնում էին 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի մասին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը դիմում է հայությունը՝ կոչ անելով, ցուցաբերել Զեյվայի (այժմ՝ Առատաշեն, Արմավիրի մարզում) եւ Սարգարապատի քաջությունը: Հայրապետը նշում է, որ հայրենիքի խաղաղ կյանքը նորից խանգարվել է, որ արյունաքամ հայ ժողովուրդը սահմանների վրա տեղահան, բաց երկնքի տակ է մնացել: Թշնամին ուզում է տնից, հայրենիքից եւ ազատությունից զրկել հայությունը, ուստի պետք է կովել՝ քաջաբար եւ մեռնել հերոսաբար, որպեսզի Մասիսի գլխին տեղադրված հայկական դրոշը մնա անսասան¹⁰:

Ռազմական գործողություններով պայմանավորված Վանանդի նահանգում բնակչության տեղաշարժեր էին կատարվում մի բնակավայրից մյուսը: Նահանգի բնակչության մեծ մասը կենտրոնացել էր Կարս քաղաքում, համարելով այն առավել ապահով վայր: Տների ու եկեղեցիների բակերում ապաստանել էր Սարիղամիշից, Կաղզվանից, Օլթիից, Արդահանից փա-

⁹ Նույն տեղում, թ. 13:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 80, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թ. 18–21:

խած բնակչությունը, ինչպես նաև Կարսի շրջակա գյուղերի հայությունը¹¹: Կարսի մերձակա բազմաթիվ մեծ գորանոցները լիքն էին գաղթականներով, քաղաքի մեջ ազատ տեղ չէր մնացել, կայարանի բազմաթիվ վագոններն ամբողջությամբ լիքն էին մարդկանցով: Հոկտեմբերի 30-ին թուրքերի հարձակումից հետո Կարսում կուտակված բազմաթյան նահանջի միակ ճանապարհը Ձորի խճուղին էր, երկու նեղլիկ կամուրջներով, որը փակեց Ռիձեւակի ամրոցից իջած հակառակորդը¹²: Այս վայրում տեղի է ունենում քաղաքի հայ բնակչության մի մասի կոտորածը: Այդ մասին վկայում է նաև ուսմինացի Վասիլ Իոնեսկոն: Թուրքերը գրավելով կարեւոր բարձունքները, բարձրացնում են կարմիր եւ սպիտակ դրոշներ, այս տեսնելով իրարանցման մեջ գտնվող ժողովուրդը հանդարտվում է, սակայն թուրքերը գնդացրային կրակ են բացում ժողովուրդի վրա, որը տեսում է մեկ ժամից ավելի: Բազմաթիվ կանայք նետվում են Կարսի գետը եւ խեղդվում: Վասիլ Իոնեսկոն շատերի հետ գերի է ընկնում եւ ենթարկվում բռնությունների¹³: Կարսում գերի ընկածների մեջ էր նաև տեր Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանցը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա.), որը գեներալ Փիրումյանի ցուցումով բարձրանում է Կարսի բերդը՝ հայտնելու հայկական կողմի անձնատվության եւ խաղաղ բնակչությանը կոտորածից փրկելու մասին: Սրբազանը, հավուր պատշաճի հանդերձավորվելով, վեղարով, պանակեով (կապում է նաև քաջության ժապավենը, որն ստացել էր Սարդարապատի հերոսամարտին մասնակցելու կապակցությամբ), մի օդաչու սպայի եւ գնդապետ Տեր-Առաքելյանի հետ նստում են երկձի կառքը եւ ձողի վրա ամրացված սպիտակ սավանով ճանապարհ ընկնում դեպի բերդը: Երեք օր շարունակ ջրհեղեղի նման անձրեւ է տեղում: Խճուղիներից մեկով բարձրանալիս նրանց շրջապատում են մի քանի տասնյակ ասկյարներ՝ մի սպայի ղեկավարությամբ: Պատվիրակությունը պատասխանում է սպայի տված հարցերին՝ ովքեր են եւ ուր են գնում (օդաչու սպան տիրապետում էր թուրքերենին եւ կատարում է թարգմանչի դերը): Թուրք սպան կանգնում է կառքի ոտնակին եւ նրանց ուղեկցում: Ճանապարհին հանդիպում են հայ զինվորների, որոնց շրջապատելով՝ ասկյարները կողոպտում էին՝ հանելով նրանց հագի շորերը: Լեռնաշղթայից

¹¹ Ա. ԱԼԵՔՍԱՆԿՐՅԱՆ, Կարս 1920–21, Երեւան, «Հայաստան», 1986, էջ 22–23:

¹² Վ. ԱՐՄԵՐՈՒՆԻ, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայությունը, Շատախ, Երեւան, «Մուղնի», 2002, էջ 248:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 71–72, գ. 43, թ. 34:

դեպի ձորը ձգվող ցածր պարսպաշար է լինում, որոնց հետևում պատսպարված թուրք զինվորները համազարկեր են տալիս դեպի ձորը: Կարգադրող սպան, ձիու վրա նստած, մոտենում է եպիսկոպոսին եւ հարցնում նրանց ով լինելը: Հովսեփյանցը նրան դիմում է փոքրիկ ճառով՝ կոչելով նրան փաշա (նրա կարծիքով՝ այդ մարդը ունեցել է զնդապետի աստիճան, մինչդեռ «փաշայով» դիմում են գեներալներին) եւ ասում, որ ձորը լցված է հասարակ բնակիչներով, կանանցով եւ անմեղ երեխաներով, եւ որ այնտեղ են որբանոցները: «Զինվորականը որքան քաջ, նույնչափ վեհանձն, գթոտ պիտի լինի»¹⁴. դիմում է՝ մարդասիրուծյուն դրսեւորել եւ խնդրում դադարեցնել կրակը: Գնդապետը մի փոքր մտածում, այնուհետեւ ձեռքով նշան է անում, եւ կրակը դադարում է¹⁵: Այսպես՝ Հովսեփյանցի միջնորդությամբ ձորի կոտորածը դադարում է: Կոտորածներից հետո սկսվում է հայ բնակչության կողոպուտն ու տների թալանը: Բռնության է ենթարկվում նաեւ տեր խորեն քահանա Ստամբոլցյանը: Վերջինիս, իբրեւ «քաղաքի հարուստ քահանայի» տանում են թաղային բերդակալի մոտ, մի քանի անգամ ապտակում են եւ պահանջում, որ ցույց տա քաղաքի այն տները, որտեղ կան մահճակալներ եւ այլ կահույք: Նրա տանից արդեն տարել էին մահճակալներ ու անկողին: Սպառնում են, որ կսպանեն, հրացանը պահելով վրան, սակայն ասկյարներից մեկը թույլ չի տալիս¹⁶: Տեր խորեն քահանա Ստամբոլցյանը Կարսում մնում է մինչեւ զատակալան տոները: Այնուհետեւ հարկադրված հեռանում է¹⁷: Վտանգված էր նաեւ Կարսում գտնվող հայ որբերի կյանքը: Կարուց փոխանորդ Կորյուն վարդապետի՝ 1920 թ. հունվար 9՝ Ամենայն Հայոց Գեւորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսին ուղարկված զեկուցագրից իմանում ենք, որ Կարսում կար յոթ ամերիկյան որբանոց, որոնցից հինգը գտնվում էին ձորում, իսկ երկուսը քաղաքում: Այնտեղ հոգեւոր դաստիարակությունն ի թիվս այլոց վստահված էր տեր Կորյուն Քոթանջյանցին եւ տեր Գրիգոր Նժդեհյանցին¹⁸: Դեռեւս 1919 թ. հայ քահանաները նաեւ Հայաստանի սահմաններից

¹⁴ Տ. Տ. Գարեգին Ա. Արքեպս. Յովսէփեան կաթողիկոս Կիլիկիոյ, կենսագրական նօթեր, Կեանքիս ամենազօրախտ օրը (Կարսի անկումը) եւ երջանկութեանս րոպէն, Յոբելիական պատգամ եւ մեր իղձերն ու յոյսերը, տպարան Սահակ-Մեսրոպ Գահիրէ, 1945, էջ 24:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 24–26:

¹⁶ ԽՈՐԵՆ ՔԱԶԱՆԱ ՍՏԱՄԲՈՂՅԱՆ, Կարսի անկումը, Հուշագրական ժառանգություն, Գիրք ԺԴ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, Երեւան, 2011, էջ 133:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 511, թ. 14:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1345, թ. 1–2:

դուրս գտնվող որբանոցներում էին կրոնի դասավանդում: Վրաստանում ամերիկյան որբանոցներում կրոնի պատմությունը պետք է դասավանդեին եւ հայ քահանաները, եւ բողոքական միսիոներները¹⁹: Հայ հոգեւորականներն ականատես լինելով հարազատ ժողովրդի դեմ իրագործված հանցագործություններին, դարձան այդ տեսարանների վավերագրողները: Հայերի նկատմամբ բռնությունները շարունակվում են նաեւ կոտորածներից հետո: Ըստ Կարսի Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցու ծխատեր Կորյուն քահանա Քոթանջյանի՝ կենդանի մնացածներին վերադարձնում են քաղաք, տղամարդկանց՝ առանձին, կանանց՝ առանձին, իբր իրենց տներում բնակեցնելու նպատակով, սակայն տեղավորում են կայարանի մերձակայքում գտնվող փայտաշեն պահեստանոցներում եւ քաղաքային բանտերում: Բանտարկվածներին կողոպտում եւ մերկացնում են, օրեր շարունակ քաղցի ու ծարավի մատնում: Ողջ մնացած կանայք կիսամերկ են վերադառնում իրենց տները, ըստ տեր Կորյունի նրանց հետ պատահածը աննկարագրելի էր²⁰: Կարսի բանտում գտնվող հայերին ձմեռվա սառնամանիքին կիսամերկ, ցրտից կապտած, լծում էին սայլերին եւ մտրակելով ստիպում կրել սպանված հայրենակիցների դիակները, վառելափայտ, մեծ տակառներով ջուր: Երիտասարդներին սայլերին լծել, դիակներ տեղափոխելուց հետո բաց դաշտում ողջակիզում են²¹: Անպաշտպան հայ աղջիկներն ու կանայք ենթարկվում էին բռնաբարությունների²²: Կարսից մինչեւ էրզրում ճանապարհին հայ գերիներին սպանում են կազմակերպված ձեռով: Սարիղամիշից էրզրում այն կայարանները, որոնք գտնվում էին թուրքական գյուղերին մոտ, թուրք կանայք հայ գերիներին դիմավորում են քարերով, փայտե մահակներով եւ կացիներով, մասնակցելով սպանություններին: Սյդպես սպանվում են կաղզվանցի տեր Ներսես քահանան ու եւս երկու քահանա²³: «Կարսից մինչեւ Կարին ձգվող ճանապարհը գերեզմանոց դարձավ պարզապես» գրում է Վահե Արծրունին²⁴: Կարսի Առաքելոց եկեղեցու վերջին քահանա տեր Խորեն Ստամբուլցյանը շրջելով քաղաքի տարբեր տներում եւ բակերում տեսնում է մի պառավ կնոջ դի անկող-

¹⁹ «Հայ որբերը Վրաստանում», «Շիրակի աշխատաւոր», թիւ 33, 1919, էջ 2:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 511, թ. 3:

²¹ Նույն տեղում, թ. 4, 5, 9:

²² Նույն տեղում, թ. 5-6:

²³ Նույն տեղում, թ. 4:

²⁴ Վահե Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 249:

նուժ արնաշաղախ եղած, խեղդված՝ առվի մեջ խեղդամահ արված կնոջ դի, բռնաբարված, սպանված ու այլանդակված աղջիկների դիեր: Չէին խնայել անգամ 8–9 տարեկան աղջիկ երեխային²⁵:

Կարսի մարզը իր գավառներով Հայաստանի հարուստ, բարեբեր եւ կենսական նշանակության նահանգներից էր²⁶: Թուրքերի կողոպուտի հետեւանքով նրա բնակչությունն ունեզրկվեց, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց իր տնտեսական կարեւոր նշանակության նահանգներից մեկը: Կարսն իր մեծությամբ Երեւանից եւ Ալեքսանդրապոլից հետո Հայաստանի Հանրապետության երրորդ խոշոր քաղաքն էր եւ պատմական Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաքն ու հոգեւոր մշակութային կենտրոններից մեկը:

Կարսի հայ բնակչության բնաջնջումից բացի, թուրքերն իրագործում էին նաեւ մշակութային ժառանգության ոչնչացում կամ յուրացում: Պատերազմի ժամանակ քեմալականները թիրախավորում էին հայկական դարավոր հուշարձանները, գրավելու դեպքում օգտագործում, որպէս հայ խաղաղ բնակիչներին ողջակիզելու հավաքատեղի, երբեմն էլ դրանք դարձնում էին անասնագոմ կամ պահեստ՝ հետագայում կանխամտածված ու հետեւողականորեն ոչնչացնելով: Ուշագրավ է Ռիզա Նուրի բեյի՝ 1921-ի մայիսի 25-ի նամակը՝ ուղղված արեւելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային, որում մասնավորապէս ասվում էր. «Անի քաղաքին յուշարձաններու մնացորդներն ու հետքերը երկրագունտի երեսէն պէտք է ջնջուին: Դուք մեծ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլաք Թուրքիոյ՝ այս նպատակը իրագործելու գիծով»²⁷: Կարսում ոտնատակ էին տրվում հայկական սրբությունները: Կարսի անկումից հետո հայ բնակչության նկատմամբ կիրառված բռնությունների, կոտորածի եւ հայկական եկեղեցիների վնասման դեպքերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Կարսի Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցու ծխատեր Կորյուն քահանա Քոթանջյանը, զեկուցագիր ուղարկելով Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց

²⁵ Կ. ԱՂԱՔԱՔՅԱՆ, Կարսի անկումը՝ ըստ Առաքելոց եկեղեցու վերջին քահանա Խորեն Ստամբուլցյանի հիշատակարանի: //http://archive3.ankakh.com/article/22461/%E2%80%8B8Bkarsi-ankvome-est-arragyelevots-yekyeghyetsvo-vyerdjin-qahana-khvoryen-stambvoltsyani-hishatakaranı / դիտվել է 22.12.2025/:

²⁶ Ա. ՄԵՆԱԿ, Կարսի նահանգի նշանակությունը, «Յառաջ», թիվ 247, 1920, էջ 3:

²⁷ Մ. ԿՈՆԻՅԱՆ, Հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ երիտթուրքերի «մշակութային ցեղասպանություն» քաղաքականության շարունակությունը քեմալականների կողմից 1920-ական թվականներին, «Գիտական Արցախ», թիվ 4, 2021, էջ 57:

կաթողիկոսին: Նորաշեն Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցին ամբողջովին կողոպտվում է, 940-ական թթ. կառուցված Կարսի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին թուրքերը կրկին վերածում են մզկիթի՝ գմբեթից հեռացնելով խաչը, տեղը կիսալուսին դնելով: Այդ գործը նրանք հանձնարարել էին մի հայ վարպետի, որին կիսալուսինը դնելուց հետո սպանում են²⁸: Կիսալուսինն եւ աստղ դնելուց մի քանի օր հետո 1920 թ. դեկտեմբեր ամսի առաջին հինգշաբթի երեկոյան Սուրբ Առաքելոց եկեղեցու զանգակատնից լսվում է թուրքական առաջին ազանը²⁹: Առաքելոց եկեղեցին կառուցվել է Ժ. դարում, Բագրատունյաց Հայոց Աբաս Ա. թագավորի օրոք: Այն պատկանում է «մաստարայատիպ» կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների խմբին: Եկեղեցին բազմիցս վերածվել էր մզկիթի, այն Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմում շարունակում էր ծառայել, որպես մշակութային, հոգեւոր-կրոնական կարեւոր կենտրոն, համարվելով հայկական միջնադարյան մշակույթի յուրօրինակ նմուշ եւ Կարսի խորհրդանիշը: Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանն իր հուշերում նկարագրում է նաեւ Կարսի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին, նշելով այդ կառույցի խորհրդանշական դերը, երբ քաղաքի բնակիչները թողնելով տները փախչում էին. «Իսկ այդ վայրկեանում դարձեալ կանգուն եւ դարձեալ խորհրդալից էր միայն Սուրբ Առաքելոց հռչակաւոր եկեղեցին... մենք ակամայ դարձանք դէպի մեր դարաւոր սրբութիւնը, եւ վերջին անգամ թողնելով Բագրատունեաց հռչակաւոր մայրաքաղաքը, մենք լուռ ու պատկառալից բացեցինք մեր գլուխը այդ մամրացած Սրբարանի առջեւով անցնելիս... վերջին անգամ խաչ հանելով»³⁰: Առաքելոց վանքի կարեւորության եւ խորհրդանշական դերի մասին է խոսում նաեւ Նղիշե Չարենցն իր «Երկիր Նաիրի»-ում, համարելով այն այդ հնամյա քաղաքի զարդը³¹: Առաքելոց եկեղեցին, թեեւ ներկայումս գործում է որպես մզկիթ, շարունակում է ունենալ առանցքային դեր Կարսի համայնապատկերի ձեւավորման մեջ: Եկեղեցու միջնադարյան հայկական ճարտարապետական առանձնահատկությունները, կառույցի ծավալատարածական գերակայությունը, գմբեթի ուղղաձիգ ընդգծումը եւ զանգվածային քարաշեն հորինվածքը այն դարձնում են քաղաքային համայնապատկերի հիմնական նշանային կետերից մեկը: 1920 թ.

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 511, թ. 14:

²⁹ ԽՈՐԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ՍՏԱՄԲՈՒՅՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 134:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 14, թ. 18–19:

³¹ ԵՂՐՇԷ ՉԱՐԵՆՑ, Երկիր Նայիրի, Երեւան, 1934, էջ 19:

ուղղմական գործողությունների ընթացքում Կարսի նահանգի շատ վանքեր ու եկեղեցիներ ենթարկվեցին գնդակոծության, թալանի եւ նպատակային ավերման: Ավերածությունների մի մասը տեղի է ունեցել ոչ միայն մարտական գործողությունների ժամանակ, այլեւ պատերազմից հետո՝ համակարգված կերպով, երբ հայ բնակչությանը հեռացրել էին հայրենի հողերից, եւ հուշարձանները մնացել էին անպաշտպան:

ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Կարսի անկումից հետո հաշորդ հարվածը հասավ Ալեքսանդրապոլին: Թուրքական զորքերի եւ նրանց հետ շարժվող քրդական ու տեղական ավազակային խմբավորումների գործողությունների հետեւանքով Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության զգալի մասը կոտորվեց: Ալեքսանդրապոլի գավառի հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը նույնպես լուրջ վնասներ կրեցին: Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը հաճախ ուղեկցվում էր ոչ միայն բնակչության, այլեւ հոգեւոր-մշակութային ժառանգության ոչնչացմամբ: Եկեղեցիները պղծվում էին, եկեղեցական գույքը ոտնատակ արվում, կողոպտվում: Մեծ Քափանակում (այժմ՝ Բասեն, Շիրակի մարզում) եկեղեցին օգտագործվում էր իբրեւ սպանդի վայր: Իրարանցման մեջ հայտնված ժողովրդի մի մասին հալածելով տանում են գյուղի եկեղեցին, այրում են՝ այն քանդելով մարդկանց վրա³²: Առավել մեծ վնաս կրեց Ալեքսանդրապոլի գավառի Առաջին գավառամասը: Նույն վիճակում էին նաեւ Փամբակի լեռնաշղթայի լանջերին ծվարած գյուղերը: Պատերազմի վերջին փուլում, երբ թուրքերը, մահ ու ավեր սփռելով, հասել էին Ղարաքիլիսայի (Մարտունական) գավառին: 1920 թ. նոյեմբերի 12-ին դարձյալ հնչում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոչը: Այս անգամ վեհափառը օգնության կոչով դիմում է եւրոպական տերությունների ղեկավարներին: Նա հեռագիր է ուղարկում Անգլիայի թագավոր եւ Հնդկաստանի կայսր Գեորգ Ե.-ին, Իտալիայի թագավոր Վիկտոր էմմանուել Գ.-ին եւ Հունաստանի թագավորին: Հայրապետը նշում է, որ հայ ազգը Անտանտի պետությունների կողքին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կռվել է ընդհանուր թշնամու դեմ, տեսել իր ավերված երկիրը, ու երբ Սեւրի դաշնագիրը սրբագործելու էր հայ ազ-

³² Բանասաց՝ Անիշյա Բեյբուլյան (ծնվ. 1938 թ., Մուսայեղյան), պատմությունը լսել է սկանատես պապից՝ Համո Հարությունյանից (ծնվ. 1878 թ., Մեծ Քափանակ), ԴԱՆ, 2021 թ., Շիրակի մարզ, գ. Բասեն:

գի անկախությունը, թշնամին դարձյալ ոտնակոխ է անում երկիրը: Վեհափառը դիմում է. «Ուժասպառ եղած, սովի մատնուած, տանջուած հայ ժողովուրդը այս բոպէիս մատնուած է թշնամուն, որի նպատակն է ոչնչացնել ամբողջ ազգութիւնը եւ Հայոց պետութիւնը, ինչպէս եւ ջնջել քրիստոնէական կրօնը եւ եկեղեցին Արեւելքում: Յանուն Փրկչի, կոչ եմ անում Ձերդ մեծութեան քրիստոնէական մարդասիրութեան փրկելու համար իմ ազգի մնացորդը Հայաստանի մէջ՝ ընձեռնելով նրան անհրաժեշտ բարոյական եւ ֆիզիքական օգնութիւն, մինչեւ որ նա հաւաքելով իր ցրուած ուժերը, ի վիճակի լինի ինքնապաշտպանուելու»³³: Կաթողիկոսը նման հեռագրեր ուղարկում է միաժամանակ նաեւ Փարիզ Ցրանսիական հանրապետության նախագահ Ալեքսանդր Միլերանին, Վաշինգտոն ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին եւ պատճենները Փարիզի, Պոլսի եւ Ամերիկայի Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին³⁴:

Պատերազմի ընթացքում Կարսի, Սարիղամիշի եւ Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թուրքական զորքերի առաջխաղացումը հասավ նաեւ Փամբակի հովիտ: Տարածքում մեծաթիվ գյուղեր էին հայկական բնակչութեամբ, որոնք հայտնվեցին թուրքական զորախմբերի եւ անընդհատ տեղի ունեցող հետախուզական, զինված հարձակումների թիրախում: Արխիվային փաստաթղթերը, ականատեսների վկայություններն ու հայկական եւ միջազգային զեկուլցները նկարագրում են պատերազմի վերջին երեք օրերին այստեղ տեղի ունեցած առավել դաժան զանգվածային կոտորածները: Անդրադառնալով թուրքական բանակի գործադրած՝ հայ խաղաղ բնակչության սպանության եղանակներին, պետք է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի եւ Ղարաքիլիսայի գավառներում քեմալականների իրագործած կոտորածներին զուգահեռ տեղի են ունեցել նաեւ զանգվածային ողջակիզումներ: Գյուղերի բնակիչներին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, ծերերին, հավաքում էին եկեղեցիներում ու անասնակերի մարագներում, պատահաններից եւ դռներից կրակում էին նրանց վրա, այնուհետեւ դյուրավառ նյութեր լցնում եւ այրում³⁵: Ներխուժելով պատերազմական գոտում գտնվող գյուղերը թուրք զորահրամանատարները պահանջում էին իրենց մոտ ներկայանալ գյուղապետին, գյուղերի ազդեցիկ մարդկանց եւ քահանային:

³³ Ժողովուրդ, թիվ 195, շաբաթ, 27 նոյեմբեր, 1920 թ., էջ 2:

³⁴ Ժողովուրդ, թիվ 196, կիրակի, 28 նոյեմբեր, 1920 թ., էջ 2:

³⁵ ՀԱԱ ֆ. 114, ց. 1, գ. 134; ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 85; ֆ. 131, ց. 1, գ. 18, թ. 2:

նային: Գրավված հայկական գյուղերի մեծ մասում բնակիչները խաղաղասիրույթյուն են ցուցաբերում: Նոյեմբերի 14-ին Ղալթախչի (այժմ՝ Հարթագյուղ, Լոռու մարզում) գյուղի բնակիչների՝ թուրքերին ուղղված առաջարկույթյանը, որ զորքի համար ճաշ պատրաստեն, նրանք մերժում են՝ ասելով, որ կճաշեն հաջորդ օրը: Նրանք իրենց մոտ են կանչում գյուղի երեք ազդեցիկ մարդկանց եւ քահանային, նրանց տանելով իրենց հետ, հեռանալով Փոքր Քափանակի (այժմ՝ Հովիտ, Շիրակի մարզում) ուղղույթյամբ³⁶: Հաջորդ օրը վերադառնալով՝ իրագործում են ծրագրված զանգվածային կոտորած: Բնակչության մի մասին կոտորում են գյուղի եկեղեցում³⁷ եւ բակում, մնացյալին՝ գյուղի տարբեր թաղամասերում գտնվող մեծ շինույթյուններում, ողջակիզում են մարդկանց, խեղդում ջրհորներում³⁸: Հարթագյուղի գնդակոծված պատերով եկեղեցին մինչեւ հիմա կրում է թուրքական բանակի բարբարոսույթյան հետքերը: Նույն վիճակում է նաեւ Խնկոյանի կիսավեր եկեղեցին: Ղարաբոյայի (այժմ՝ Խնկոյան, Լոռու մարզում) Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում է եղել Շուշանիկ Կուրղինյանը (ծնվ. 1890 թ., Ղարաբոյա), թուրքերը նավթ են լցնում եկեղեցու տանիքին, պատուհաններին ու դռանը, եւ հետո սվինահարում եկեղեցում գտնվողներին: Նա իր գրկում ունեցել է աղջիկ երեխա: Սպանդի ժամանակ կինը ծպտվում է երեխայի հետ, բայց նրանք եւս ստանում են սվինի բազմաթիվ հարվածներ, երեխան մահանում է: Շուշանիկն ութ տեղից սվինահարվելով, արյունաքամ վիճակով, վերցնում է երեխայի դիակը եւ շտապում մոտակա ձորը: Երեխային իջեցնում է ձորը, հանում է իր կոշիկները, դնում երեխայի գլխի տակ, այնուհետեւ մարմինը ծածկում շորով: Մի կերպ դուրս գալով ձորից, կարողանում է հեռանալ գյուղից եւ փրկվել³⁹:

³⁶ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երեւան, 2005, էջ 129: «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնութիւնները», «Յառաջ», 1920, թիւ 254, էջ 4:

³⁷ Եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ 1902 թ., դրանից առաջ՝ 1843–1902 թթ.՝ Սուրբ Ստեփանոս (տես ՀԱԱ ֆ. 47 ց. 6, գ. 162, 164): Անհայտ պատճառներով Հարթագյուղի կիսավեր եկեղեցին հիմա կոչվում է Սուրբ Նարեկ: Փամբակի տարածքի գյուղերում եկեղեցիները առավել հայտնի են որպէս «ժամ», շատ դեպքերում բանասացները չեն հիշում անունները: Եկեղեցիների անունները ճշտվել են չափաբերական մատյանների ուսումնասիրույթյամբ: Եկեղեցիներն այժմ խոնարհված վիճակում են:

³⁸ Վ. ՀԱՆՈՅԱՆ, Քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածները Փամբակի տարածքում (Շիրակի նահանգ) ըստ ակնատես-վերապրածների ընտանեկան հիշողութիւնների (1920–1921 թթ.), Յեղասպանագիտական հանդես 9 (1), 2021, էջ 89:

³⁹ Բանասաց Զանիբեկ Մամիկոնի Հարույթյունյան (ծնվ. 1946 թ., Խնկոյան), ակնատեսի թոռը, պատմութիւնը լսել է տատից: ԴԱՆ, 2020 թ., Վաղարշապատ:

Հայտնի է, որ Աղբուլաղ (այժմ՝ Լուսաղբյուր, Լոռու մարզում) գյուղի գյուղապետը մի քանի մարդկանց հետ «աղ ու հացով» գնացել էր թուրքերին ընդառաջ: Թուրք փաշան դաշույնի հարվածով աղն ու հացը թափել էր գետնին, իսկ գյուղապետին սպանել⁴⁰: Թուրք հրոսակները փաշայի հրամանով ողջ-ողջ խաչում են Աղբուլաղի քահանա տեր Մկրտիչ Մկրտչյանին: Քահանային խաչում են գոմի դռան վրա, ապա նավթ լցնում եւ այրում գոմն ու մարագը, որտեղ նախապես հավաքել էին գյուղի բնակչության մի մասին⁴¹: 1962 թ. գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում գտնվող տեր Մկրտչի գերեզմանի վերաբացումը փաստում է իրողությունը. նրա գանգի մեջ՝ ճակատի հատվածում, 23 սմ երկարությամբ գամ է մեխված եղել⁴²: 1915 թ. Աղբուլաղ գյուղում տեր Մկրտչի կողքին օծվել էր մի նոր քահանա եւ՝ տեր Ղազարոս Հակոբյանը, որ բարեբախտաբար կարողացել էր փրկվել կոտորածից: 1921 թ.՝ թուրքերի հեռանալուց հետո, վերադառնալով գյուղ՝ տեսել էր ընտանիքի անդամների դիերը, գյուղն ավերված եւ եկեղեցին կողոպտված ու պղծված: Թուրքերն այրել էին սրբապատկերներն ու եկեղեցական իրերը, իսկ եկեղեցու պատերին գրել էին պղծության խոսքեր՝ օսմաներեն⁴³: Թուրքական ռազմական ղեկավարությունը, լավ գիտակցելով եկեղեցու դերը հայության կյանքում, շատ դեպքերում մարդկանց նպատակային կերպով ուղղորդում էր եկեղեցիներ՝ խոստանալով «պաշտպանություն, օգնություն կամ հաշվառում», ինչը հեշտացնում էր մեծ թվով խաղաղ բնակիչների մեկ վայրում կենտրոնացնելը եւ կոտորելը: Եկեղեցիները փակ տարածքներ էին, հիմնականում ընդարձակ, հեշտ վերահսկվող, տեղակայված էին համայնքի կենտրոնում: Եկեղեցին հայ ժողովրդի համար ուներ ոչ միայն կրոնական, այլեւ ազգային խորհրդանշական արժեք: Քրիստոնեական տաճարները պղծելով, ավերելով, այրելով՝ թուրքերը կոտորում էին նաեւ մարդկանց հոգեբանական դիմադրությունը, նվաստացնում էին համայնքը, ցույց էին տալիս, որ պաշտպանված չեն նույնիսկ սուրբ վայրերում: Այսպիսով՝ եկեղեցիների օգտա-

⁴⁰ Մ. ԽԱՆԶԱՎՅԱՆ, Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը, Երեւան, «Հրազդան», 2000, էջ 178: ՀՅԹԻ, գիտական ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ. հ. 38:

⁴¹ Մ. ԽԱՆԶԱՎՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 178:

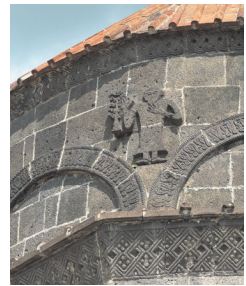
⁴² Բանասաց՝ Վորդյա Մկրտչյան (ծնվ. 1929 թ., Աղբուլաղ), պատմությունը լսել է հորից, ժամանակակիցից՝ Սենիկ Մկրտչյանից (ծնվ. 1905 թ., Աղբուլաղ): ԴԱՆ, 2012 թ., Լոռու մարզ, գ. Լուսաղբյուր:

⁴³ Մ. ԽԱՆԶԱՎՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 69:

գործումը զանգվածային սպանությունների համար պատահական չէր, այն պայմանավորված էր գործնական հարմարություններով, հոգեբանական ահաբեկմամբ եւ ազգային ու մշակութային արժեքի ոչնչացման նպատակով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ թշնամին թիրախավորեց նաեւ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին: Պատերազմի ժամանակ հայկական եկեղեցիները ոչ միայն ավերվեցին ու թալանվեցին, այլ նաեւ իրագործվեցին կազմակերպված ու նպատակային սպանություններ հայ հոգեւորականների նկատմամբ: Շատ դեպքերում քահանաները միտումնավոր ընտրվում էին որպես թիրախ: Հայ հոգեւորականները ենթարկվում էին խոշտանգումների, նվաստացումների եւ սպանությունների, որոնք հաճախ կրում էին ծիսական կամ ցուցադրական բնույթ, նպատակ ունենալով բնակիչներին ահաբեկել: Սրանք ոչ միայն ռազմական բռնությունների դրսեւորումներ էին, այլեւ գաղափարական եւ հոգեբանական ճնշման միջոցներ, հայ բնակչությանը առաջնորդությունից զրկելու եւ համայնքային դիմադրությունը կոտորելու նպատակով: Այս իրադարձությունները ծանր հարված հասցրին հայ եկեղեցական ու մշակութային ժառանգությանը: Համատարած բնաջնջմանը զուգահեռ տեղի ունեցավ «մշակութային ցեղասպանություն», մասնավորապես Կարսի (Վանանդի) նահանգում: Զարդարարները իրականացնում էին մշակութային ժառանգության պղծում, ոչնչացում, կողոպուտ, յուրացում (եկեղեցիների, մատուռների գործառույթի փոփոխում, իսլամացում, թյուրքացում): Համայնքների տեղահանության հետեւանքով, տեղի ունեցավ նաեւ ոչ նյութական արժեքների կորուստ: Գործի դնելով «մշակութային ցեղասպանության» քաղաքականությունը քեմալականները շարունակեցին եւ ավարտին հասցրին իրենց նախորդների կիսատ թողած այսօրինակ քաղաքականությունը, որն իր մեջ ներառում էր հայկական հետքի իսպառ վերացում հայերի հայրենի արեւմտյան հատվածից: Այս ամենին զուգահեռ շատ արագ իրականացվում էր հայկական բնակավայրերը մուսուլմաններով բնակեցնելու գործընթացը: Շիրակի նահանգի եկեղեցիները նույնպես գազանաբարո հարձակումների ենթարկվեցին, ավելին նրանք օգտագործվեցին որպես հայ խաղաղ բնակչության՝ հատկապես կանանց եւ երեխաների հավաքատեղի, ուր վերջիններիս ողջակիզում եւ կոտորում էին: Հոգեւոր-կրոնական կառույցները իրենց գործառույթը շարունակեցին միայն թուրքերի

Ներկայումս որպես
մզկիթ գործող Կարսի
Սուրբ Առաքելոց
եկեղեցին. ժ. դ.:
Սուրբ Առաքելոց
եկեղեցու արտաքին
հարդարանքի
ֆանդակազարդեր
(առաքյալների
պատկերաֆանդակներ,
խաչաֆանդակներ
և զարդանիշեր)

Բագրատունյաց զինանշանը
Սմբատաշեն պարիսպների վրա,
Ավագ դղան մոտ, առանց խաչի
պատկերի:

Խաչքար, 1218 թ.:

Մասամբ ոչնչացված խաչաֆանդակ Անիի Մայր
տանարի (989—1001 թթ.) արտաքին հարդարանքում:

Անիի պաշտպանական կառույցների վրա կիրառված խաչազարդեր:

հեռանալուց հետո, հանդիպելով նոր փորձությունների, արդեն խորհրդային Հայաստանում: Թուրք-հայկական պատերազմը եւ դրա հետեւանքները հանգեցրին Կարսի նահանգի, Սուրմալուի գավառի եւ այլ տարածքների հայկական հազարամյա ժառանգության լայնածավալ կորստի՝ թե՛ ավերման, թե՛ մշակութային հիշողության խզման առումով:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հայ Առաքելական Եկեղեցի, թուրք-հայկական պատերազմ, Կարսի նահանգ, Ծիրակի նահանգ, Գևորգ Ե. Սուրենյանց, հայ հոգևորականություն, Սուրբ Առաքելոց եկեղեցի, մշակութային ցեղասպանություն, զանգվածային կոտորածներ, ողջակիզում, թալան, եկեղեցիների պղծում, Հայաստանի Հանրապետություն, քննալականներ, արխիվային վավերագրեր:

РЕЗЮМЕ

Армянская Апостольская Церковь являлась не только религиозным институтом, но и ключевым центром национальной идентичности и общественной организации. Вследствие этого она стала объектом целенаправленных действий турецкого военно-политического руководства в ходе турецко-армянской войны 1920 г. В статье анализируются системные преступления, совершённые турецкой армией против армянских церковных структур, духовенства и церковного имущества. Они включали массовое разрушение церквей, разграбление монастырских комплексов, а также физическое уничтожение духовенства или его насильственное перемещение. Исследование основано на материалах Национального архива Армении, научных фондов фонда «Музей-институт Геноцида армян», материалах периодической печати того времени, а также на результатах полевых этнографических исследований и анализе специализированной научной литературы.

SUMMARY

The Armenian Apostolic Church was not only a religious institution, but also a key center of national identity and social organization. As a result, it became the target of deliberate actions by the Turkish military and political leadership during the Turkish-Armenian War of 1920. This article analyzes the systematic crimes committed by the Turkish army against Armenian church structures, clergy, and church property. These included the mass destruction of churches, the looting of monastic complexes, as well as the physical extermination of the clergy or their forced displacement. The study is based on materials from the National Archives of Armenia, the research collections of the Armenian Genocide Museum-Institute, periodicals of the time, as well as the results of field ethnographic research and an analysis of specialized academic literature.

